

JUOZAS ŽILIONIS

Vilniaus pedagoginis universitetas

AVICENNA: MAŠTANT SUVOKTI SAVE

Avicenna: Thinking as Self-Awareness

SUMMARY

The article analyzes how Avicenna understands human thinking in relation to peculiarities of person's self-awareness. The center of rational soul consists of emotional, sensitive and intellectual parts performing the corresponding functions. By means of these psychic functions man becomes aware of her/his being as the corporeal and spiritual unity. This awareness grants the continuity and identity of personal experience. In the cognitional process human soul is united with the active intellect and determined by time. Therefore, according to Avicenna, man is understood as being which experiences becoming and strives to the Absolute. The initiative of thinking belongs to the First Principle continuously contemplating His own essence. From this act of contemplation arises everything what exists. Therefore Avicenna treats cosmos as the result of converse movement which urges each separate intellectual substance contemplate on its own being and strive for the self-awareness.

SANTRAUKA

Straipsnyje analizuojama Avicennos mąstymo koncepcija, kuri siejama su asmens Aš suvokimo ypatumais. Mąstymo koncepcijos pagrindu Avicenna pasirenka sielą, kuri psichinių procesų dėka tampa žmogaus kognityvinės, t.y. emocinės, juslinės ir intelektualinės sferos centru. Šie psichiniai procesai sudaro prielaidą žmogui apmąstyti savo būties, kaip kūno ir sielos, vienovę, užtikrina žmogiškosios patirties tęstinumą ir pagrindžia asmens tapatumą. Mąstymo procese žmogaus racionalioji siela jungiasi su veikiančiuoju intelektu ir yra determinuota laiku. Avicennos gnoseologinėje koncepcijoje žmogus suvokiamas kaip tapsmą patirianti esybė, besiveržianti į absoliutą. Mąstymo pradžia slypi absoliučiajame Pirmajame Principe, kuris be paliovos kontempliuoja savo esmę. Iš šio Pirmojo Principo refleksyvaus akto kyla visa, kas egzistuoja. Tokiu būdu Avicenna kosmosą traktuoja kaip konversinio judėjimo rezultata, kuris skatina kiekvieną atskirtąją inteligenciją mąstyti apie savo būtį. Šis judėjimas žmogaus sielą ragina mąstant suvokti save.

RAKTAŽODŽIAI: Avicenna, siela, intelektas, mąstymas, savimonė, gnoseologija.

KEY WORDS: Avicenna, soul, intellect, thinking, self-awareness, epistemology.

IVADAS

Avicennos sielos anatomija, kuri apibūdinta *Logos 59* numeryje, skatina tęsti diskursą apie mąstymo ir savęs suvokimo ypatumus. Aiškindamas šiuos ypatumus, Avicenna pastebi, kad nematerialios substancijos turi savyje inteligibilias (mąstomasias) formas, todėl, pasinėrusios į introspekciją ir užsisklendusios savyje, be pašalinių pastangų geba suvokti savo tikrąją prigimtį. Tuo tarpu žmogaus siela nėra apdovanota tokia galia, todėl inteligibilias formas gauna iš išorės ir jas apmąsto ne kaip visumą, bet kiekvieną atskirai, kadangi ją supantis pasaulis yra sudarytas iš vienetinių daiktų. Žmogus, suvokdamas vienetinius daiktus ir abstrahuodamas jų formas, mąstymo procese konstruoja sąvokas, kurios skiria vienu daiktų rūšis nuo kitų. Šios sąvokos, kaip universalijos, tampa žmogaus intelekto visiškai savarankiškais objektais, kurie praranda visus kūniškumo požymius. Avicenna pažymi, kad žmogaus siela nėra nei materialioji substancija, nei save kontemplančiantis intelektas, todėl ją reikėtų priskirti specifinei ontologinei plotmei.

Avicennos kosmologijoje žmogaus racionali siela, kaip ir dešimt atskirtųjų inteligencijų, yra dvasinė substancija ir turi gebėjimą mąstyti apie universalijas. Racionalioji siela skirtingai negu kitos inteligencijos viena pati nesugeba vykdyti intelektinės veiklos, todėl jai reikalinga pagalba iš išorės, t.y. iš dangiškosios sferos, arba, kitaip tariant, iš veikiančiojo intelekto. Kita vertus, racionali žmogaus siela tik kūniško jausmo dėka gali priimti inteligibilias formas. Kognityviniai, t.y. jusliniai, emociniai ir intelektiniai procesai sudaro racionaliųjų sielos psichinę veiklą, kuri ne tik priima inteligibilias formas iš veikiančiojo intelekto, bet ir atskleidžia bei įtvirtina unikalų žmogaus Aš, kuris suvokia savo būties vientisumą. Toks suvokimas, kaip pastebi Meryem Sebti, „užtikrina žmogiškosios patirties tęstinumą ir individo tapatumą per visą jo egzistenciją“¹. Avicenna tokia žmogaus esaties koncepcija išsprendė prieštaravimą tarp asmens intelektinės ir juslinės veiklos.

VEIKIANTYSIS INTELEKTAS IR ŽMOGAUS RACIONALIOJI SIELA

Avicenna veikiančiojo intelekto ir racionaliųjų sielos ryšį apibūdina metaforiškai saulės ir žmogaus regėjimo pavyzdžiu: „kaip saulė savo aktualybe stebima pati iš savęs ir kaip jos spindulių pagalba aktualioje būsenoje stebimas kažkas, kuris negali būti stebimas kaip aktualus pats iš savęs, lygiai taip yra ir su

protu mūsų sielose“². Žmogaus racionaliųjų siela, pasak Avicennos, „yra skirta praktiniams ir teoriniams gebėjimams, kurių kiekvienas dviprasmiškai vadinamas intelektu“³. Racionaliosios sielos praktiniai gebėjimai nukreipti į kūną, o teoriniai – grindžiami protu suvokiamos tikrovės kontempliacija: „Vadinasi, mū-

sų siela yra tarsi dviveidė: vienas veidas atkreiptas į kūną (būtina, kad šis veidas nepasiduotų jokiame poveikiui, kuris yra sąlygojamas kūno prigimties), o kitas – į aukštuosius pradus (būtina, kad šis veidas iš jų patirtų poveikį)⁴.

Teorinė, arba spekuliatyvinė racionalios sielos veikla orientuota į veikiantį intelektą, iš kurio ji gauna inteligibilias formas. Šios formos „pasirenka sielą, kaip priėmimo vietą, papuošdamos ją, ir materialaus proto dėka siela tampa šių formų vieta“⁵. Materialųjį intelektą Avicenna prilygina grynam potencialumui, kuris savyje neturi formų, bet proto pagalba geba suvokti ir priimti jas. Kad siela pradėtų mąstyti, ją turi skatinti veikiančioji priežastis, t.y. veikiantysis intelektas. Mąstymo procese žmogaus racionalioji siela priklausomai nuo jos poreikių geba suvokti formas eiliškumo tvarka, nes jai dėl sąveikos su kūnu neduota galimybė vienu metu protu aprėpti pasaulio visumą.

Žmogiškojo pažinimo mechanizmą Avicenna traktuoja kaip daiktų atsiradimo suvokimą materialiam pasaulyje, kuriame materija yra prilyginta galimybei, o intelektas – aktyviam pradui. Šioje pažinimo koncepcijoje pabrėžiama, kad veikiančiojo intelekto dėka žmogaus racionalioji siela prisipildo inteligibilių formų, kurios materijoje skleidžiasi kaip būties formos. Esinio pažinimą Avicenna sieja su tuo, „kad forma ir daikto esmė atskirtos nuo materijos. Daikto pažinimo priežastimi taip pat yra ir tai, kad jos egzistavimas nėra įtalpintas į materiją. Kiekvienu atveju, kada formos būtis, atskirta nuo materijos, yra būtyje, atskirtoje nuo materijos, ši būtis ir yra

pažinimas“⁶. Žmogiškąjį pažinimą Avicenna apibūdina kaip „žmogaus formą, atskirtą nuo žmogaus materijos ir patalpintą sieloje“⁷. Tikrovėje, pasak Avicennos, pažintas sutampa su pažinimu, o tai, kad pažintas yra pažįstančiojo mintis, pažįstantysis, pažintas ir pažinimas yra vienas ir tas pats.

Tenka pastebėti, kad Avicennos gnozeologinė koncepcija yra paremta visatos principu – būtina esatimi, kuri pati pažįsta savo esmę. Jos esmė suteikia egzistavimą visiems esiniams tokia tvarka, kokia jie egzistuoja. Tokiu būdu, pasak Avicennos, būtinoji esatis visus esinius pažįsta dėka savo esmės, bet ne todėl, kad esiniai tampa jos pažinimo priežastimi, o priešingai, jos pažinimas tampa visų egzistuojamų esinių priežastimi. Kaip ir Aristotelis, vaizdumo dėlei, tokią pažinimo procesą Avicenna iliustruoja statybininko ir namo pavyzdžiu: statybininko pažinime esanti namo forma yra pastatyto namo priežastis, bet ne atvirkščiai – pastatyto namo forma nėra statybininko pažinimo priežastis⁸.

Avicennos modeliuojamoje gnozeologinėje koncepcijoje tikrovės esiniai gali būti atpažįstami trimis būdais. Pirmąjį būdą Avicenna apibrėžia kaip pažinimą, kuris eiliškumo tvarka aktualiai vyksta sieloje. Antrasis pažinimo būdas paremtas tuo, kad suvokinys yra priimtas, tačiau siela šalinasi jo, nekreipdama dėmesio į tai, kad jis yra protingai suvoktas daiktas. Priešingai, ji net praleidžia šį suvokinį ir jos domėjimosi objektu tampa kitas suvokinys. Skirtumą tarp pirmojo ir antrojo pažinimo būdų sudaro tai, kad „pirmasis atvejis panašus kažkuriam daiktui, kurį tu paėmei iš sandėliuko ir

juo naudojiesi, o antrasis – panašus tavo saugomam daiktui, kurį tu panaudosi tada, kai panorėsi“⁹. Trečiuoju atveju suvokiami tikrovės esiniai skiriasi nuo pirmojo pažinimo būdo tuo, kad jų pažinimas nevyksta eiliškumo tvarka, bet priešingai, jie pažįstami akivaizdžiai. Šis atvejis skiriasi ir nuo antrojo pažinimo būdo tuo, kad „jis [suvokinys] nėra kažkas, nuo kurio šalinamasi, o priešingai yra tai, kas laikoma kaip kažkas esantis tam tikru būdu aktualybėje, kaip tvirtas žinojimas“¹⁰. Trečiuoju pažinimo būdu suvokinys išsaugomas aktualioje būsenoje.

Kaip pastebi M. Sebti, racionaliosios sielos „Priklausomybę nuo veikiančiojo intelekto sustiprina ir tai, kad Avicenna atmeta intelektualinės atminties egzistavimą“¹¹, kadangi jam protu suvokiami dalykai remiasi jusliniu patyrimu, tai atmintį jis traktuoja kaip nuolatinį racionalios sielos ieškojimų kelią jungimuisi su veikiančiuoju intelektu. Tokiu būdu, pasak Etienne Gilsono, žmogaus turimos žinios, – tai „pratimų pagalba įgytas gebėjimas priimti veikiančiąjį intelektą“¹².

Žmogaus intelektualinės veiklos intensyvumas spartina racionaliosios sielos ir veikiančiojo intelekto susijungimo procesą, kurį Avicenna traktuoja kaip adekvatų gamtos dėsnių pažinimą, t.y. žmogaus prote esančių idėjų tapatumą daiktų tvarkai pasaulyje. Avicenna intelektualinės veiklos pirmąją stadiją, arba jutiminią suvokimą, lygina su sergančia akimi, kuri pasveikusi gali matyti vos panorėjusi: „Mokymo pradžia panaši akies gydymui. Kai akis pasveiko ir žiūri, ji stebi daiktą ir priima jo formą, bet kada ji nusisuka nuo šito daikto, [visa tai] tampa potencialiu, artimu aktualiam“¹³. Va-

dinasi, pasak Avicennos, žmogus pats turėtų nutraukti šydą nuo akies ir tapti lyg nupoliruotu veidrodžiu, kuriame atsispindėtų visas protu suvokiamas pasaulis. Tai įmanoma tik tuo atveju, „Jeigu siela būtų išlaisvinta nuo kūno ir jo atsitiktinybių, tada ji galėtų galutinai susijungti su veikiančiuoju intelektu ir ten susitikti su proto grožiu ir amžina palaima“¹⁴. Žemiškajame gyvenime yra tik nedaugelis žmonių, gebančių tiesiogiai susijungti su veikiančiuoju intelektu, kuriuos Avicenna vadina pranašais. Jų sielos, būdamos šventos, išsiskiria ypatingu tobulumu ir tyrumu bei aukščiausiu dvasinio išvalgumo laipsniu, todėl jie, nesinaudodami juslėmis ir vaizduote, betarpiškai atpažįsta formas: „Didžiųjų pranašų šventoji siela yra mąstanti siela. Jie pažįsta mąstomąjį be mokytojo pagalbos ir žinių, tik iš nuojautos ir bendravimo su angelų pasauliu. Tikrovėje jie mąstymu suvokia paslaptingojo pasaulio buvimą ir gauna apreiškimą. Apreiškimas yra tarpininkas tarp angelų ir žmogaus sielos; jis teikia suvokimą apie būsenas; turi įtakos pasaulio pirminei materijai; kurdamas stebuklus, atskiria formą nuo pirminės materijos, suteikdamas jai kitą formą“¹⁵. Vadinasi, šventoji siela arba šventasis intelektas būdingas pranašams, kadangi jis atskleidžia tobulą, aukščiausiąjį žmogiškojo pažinimo laipsnį, kurį Avicenna apibrėžia kaip mistinį pažinimą. Mistinio pažinimo procese aktyvusis intelektas apšviečia žmogaus sielą, ir perimtos žinios įgyja ne racionalią, bet dvasinę prigimtį. Pranašas, norėdamas, kad šios žinios taptų protu suvokiamomis tiesomis, naudojasi ne tik logika, bet ir filosofija. Jeigu lo-

gika vaizduotės pagalba mistinių patyrimą perkelia į žemesnįjį arba juslinį objektų suvokimo lygmenį, tai filosofija

tampa *sielos terapija* arba *tikruoju keliu į išsigelbėjimą*, kuriuo einant išryškėja suvokiamo pasaulio visybės forma.

MAŠTYMAS APIE SAVE IR SAVĖS SUVOKIMAS

Metafizikoje Avicenna teigia, kad kiekviena nemateriali substancija protu suvokia save pačią: „siela, kurios forma atskirta nuo materijos ir užsisklendusi pačioje savyje, pažįsta save pačią, todėl kad ji atskirta nuo materijos <...> ir pažįsta tai, kas neatskirta nuo jos, ir pasiekia jį. Dėka to, kad ji atskirta nuo materijos, ji pažįsta pati save“¹⁶. Racionali siela, būdama nemateriali substancija, mąsto apie save, nepasitelkdama jokio tarpinio instrumento, ir tuo skiriasi nuo žmogaus racionalios sielos, kuri be tarpininko nesugeba suvokti savęs pačios ir savo prigimties. Vertindamas tokius Avicennos samprotavimus, M. Sebti teigia, kad noetikos požiūriu, aiškinant žmogaus racionaliąją sielą, iškyla keletas probleminių klausimų. Visų pirma, „dieviškojo intelekto ar pirmosios inteligencijos struktūra nėra tapati racionaliai sielai. Ir viena, ir kita save supranta mąstymo aktu; jų abiejų intelektinė veikla nepriklauso nuo išorinio principo. Taigi jos abi nepertraukiamai mąsto apie save. Be to, jose glūdi visos protu suvokiamos formos: iš mąstymo apie jų pačių esmę išplaukia mąstymas apie visas protu suvokiamas formas“¹⁷. Kadangi Dievas yra visų esinių pradai, todėl, pasak M. Sebti, Jis, mąstydamas apie save, suvokia visus esinius apie juos nemąstydamas.

Pirmoji inteligencija, mąstydamas apie save ir Dievą, kuris yra jos priežastis, suvokia savo pačios ir Dievo esmę.

Avicennos pažinimo koncepcijoje veikiantysis intelektas, kaip ir dešimt atskirtųjų inteligencijų, apima visas protu suvokiamas formas, nes formos egzistuoja jame. Veikiantysis intelektas, mąstydamas apie save, suvokia iš karto formų visumą, bet ne kiekvieną atskirai arba paeiliui, nes priešingu atveju, mąstymas apie save būtų nepilnas, jis prilygtų tik kažkokios dalies apmąstymui.

M. Sebti, vertindamas Avicennos atskirtųjų substancijų pažinimo koncepciją, teigia, kad joje pažeidžiamas noetikos vientisumas, kai kalbama apie racionaliosios sielos gebėjimus. Vienu atveju racionaliosios sielos, būdamos nematerialios substancijos, yra savaiminiai intelektai, kurie gali patys save suvokti protu. Kitu atveju, žmogaus racionalioji siela negali savęs aktualizuoti be veikiančiojo intelekto: „kai žmogaus intelektas nėra susijungęs su tuo veikiančiuoju principu, jis negali visiškai pasinerti į introspekciją. Beje, kadangi jis neapima visų protu suvokiamų formų, kurias galėtų suvokti kaip visumą, o mąstymas apie save negali sutapti su mąstymu apie kokią kitą formą, tai reiškia, kad jeigu jis mąsto apie save, jis negali suvokti kitos formos“¹⁸. Tuo ir skiriasi žmogaus racionalioji siela nuo atskirtųjų inteligencijų, kurios visada yra veikiančios ir protu aprėpia suvokiamų formų visumą.

Tenka pastebėti, kad Avicenna sielos mąstymą apie save atskiria nuo savęs

suvokimo. Racionali siela, būdama su sieta su kūnu, gali arba mąstyti apie save arba suvokti save. Tuo tarpu nematerialios substancijos turi privilegiją: mąstymo apie save procese jos pasineria į introspekciją ir tokiu būdu betarpiškai gali pažinti savo esmę. Esmės pažinimas apibūdina sielos buvimo būdą t.y. jos *ego*.

Pasak Avicennos, siela visada yra pati savyje ir toks jos buvimo būdas apibrėžiamas vidujybe, kuri pasireiškia sielos savimonėje. Savimonė viduramžiais buvo traktuojama kaip tiesos ieškanti žmogaus siela, kuri suvokia savo pačios esmę ir savo individualybę. Tokia teorija turėjo įtakos Avicennos interpretacijai apie savimonę, kaip nepertraukiamą sielos esatį savyje, t.y. jos egzistenciją, kuri niekada nesibaigia. Šioje interpretacijoje žmogaus savimonė determinuoja visą jo psichinę veiklą ir tuo pačiu atskleidžia asmens tapatumą. Avicenna išskiria dvi savimonės rūšis: *įgimtą savimonę* ir *įgytą savimonę*. *Įgimtą savimonę* jis apibūdina kaip ontologinę esatį savyje, o *įgytą savimonę* – kaip refleksyvų aktą sąmoningai pasineriant į introspekciją. Žmogus, pasineręs į introspekciją, pirmapradiškai suvokia save, ir tas suvokimas lydi visą žmogaus psichinę veiklą. Sielos psichinei veiklai Avicenna priskiria centralizuojančią funkciją, kuri vykdo įvairių kognityvinių ir emocinių galių subordinaciją. Avicenna pabrėžia, kad šių galių subordinacija dėl trijų priežasčių negali būti priskirta kūnui.

Pirma, jis pastebi, kad „iš to, kad kūnas yra kūnas, neseka tai, kad jis yra kažkas apjungiantis šias galias, priešingu at-

veju, kiekvienas kūnas, turėdamas tokią galią, arba ko gero dėl kažkokio kūno daikto taptų tokiu, ir tada tas daiktas, kadangi jis apjungtų, taptų pirmuoju kažkuo apjungiančiuoju ir būtų kūno užbaigimu, bet nebūtų kūnu. Tada tai, kas apjungia, yra kažkas, netampantis kūnu, ir tai yra siela“¹⁹. Vadinasi, kūnas pats savaime neturi apjungimo potencialo, todėl jis pasitelkia sielos galias.

Antra, Avicenna teigia, kad šios galios nėra kūniškos, o tai, kas nepriklauso kūnui, gali būti tik galių šaltiniai: „vienos galios teka į organus, kitos skiriasi savo esme, bet jos visos tam tikru būdu įsilieja į kūną. Tos, kurios išsidėsto organe, apjungtos vienu pradū; šis pradas apjungia jas organe, ir būtent dėka savo pertekliaus jis pripildo organą. <...> Kalbant apie kūną, šios galios neišteka iš prado, kadangi jų ryšys su kūnu egzistuoja ne dėl jų tekėjimo, bet dėl jų priėmimo“²⁰.

Trečią atvejį Avicenna grindžia žmogaus kūno pavyzdžiu. Jeigu šios galios būtų priskirtos kūnui, tai žmogus, netekęs rankos arba kojos, negalėtų suvokti ir atpažinti save kaip patį: „Jeigu žmogus būtų sukurtas vienu ypu ir iš įvairių pusių taip, kad būtų negalima matyti šias puses, ir atsitiktų taip, kad jis jų neliestų ir jos nesiliestų prie jo, ir kad jis negirdėtų garso, tai jis nejaustų savo organų buvimo, tačiau žinotų apie savo aš egzistavimą kaip kažką vientisą, nepaisant to, kad nežinotų viso šito“²¹. Tokiu būdu kognityvinės ir emocinės galios negali būti apjungiamos kūniška esybe, o priklauso sielos psichinei veiklai. Ši veikla žmogui atskleidžia jo unikalią aš ir jo būties vientisumą.

VIETOJ IŠVADŲ

Avicennos sielos pažinimo teorijoje permanentinis žmogaus individualybės suvokimas tampa asmens tapatumo garantu. Siela arba *Aš* yra tapati sau, nes jos veikla paremta savęs suvokimu, kuriame skleidžiasi individualybė. Toks požiūris leido Avicenai individualią egzistenciją įvesti į žmonijos istorinio laiko erdvę, kurioje asmens intelektualiniai pasiekimai žmogų kreipia amžinybės link. Avicennos antropologijoje intelektualiniai pasiekimai tampa etiniais kriterijais, kuriais siekiama atskirti tikrąjį gėrį nuo tikrojo blogio. Tikrasis gėris priklauso sielai, o blogis – kūnui. Geri žmogaus veiksmai ir poelgiai skatina

sielą susijungti su veikiančiuoju intelektu, o blogi – nuo jo atitolina. Kadangi Avicena žmogų sutapatina su jo racionalią sielą, tai vidujybei jis suteikia gnoseologinį pranašumą išorinio pasaulio pažinimo aspektu. Pasinėrusi į introspekciją, žmogaus siela atskleidžia savo dvasingumą ir suvokia, kas ji ir kokia ji yra iš tikrųjų. Avicena, kurdamas laisvo ir tobulo žmogaus modelį, išryškino jo sielos dvasingumą ir jos sąjungai su kūnu suteikė teigiamą vertę. Žmogus, judėdamas amžinybės link, privalo kiekvieną savo egzistencijos akimirką skirti intelektualiam darbui ir savęs tobulėjimui.

Literatūra ir nuorodos

- 1 Meryem Sebti. *Avicenne. L'âme humaine*. – Paris: PUF, 200, p. 93
- 2 Ибн Сина. *Книга о душе*. С арабского языка перевел А. Л. Хромов. // Ибн Сина. *Избранные философские произведения*. – Москва: Наука, 1980, с. 495.
- 3 *Avicenna's Psychology*. An English translation of *KITĀB AL-NAJĀT*, book II by F. Rahman. – Oxford: university Press, 1952, p. 32.
- 4 Abu Alis Ibn Sina. *Gelbėjimo knyga. Apie sielą*. Iš rusų k. vertė L. Valkūnas. // *Filosofijos istorijos chrestomatija. Viduramžiai*. Sudaryt. Br. Genzelis. – Vilnius: Mintis, 1980, p. 239.
- 5 Ибн Сина. *Книга о душе*, p. 499.
- 6 Авиценна. *О необходимо-сущем*. Перевод А. М. Богоутдинова. // Аверроэс. *Опровержение опровержения*. – Киев – Санкт-Петербург: УЦИММ-Пресс, АЛЕТЕЙЯ, 1999, p. 524.
- 7 Ten pat.
- 8 Žr. Ten pat.
- 9 Ten pat, p. 501.
- 10 Ten pat.
- 11 Meryem Sebti. *Avicenne. L'âme humaine*, p. 95.
- 12 Этьен Жильсон. *Философия в средние века*. Перевод с французского А. Д. Бакулова. – Москва: Республика, 2004, p. 267.
- 13 Ибн Сина. *Книга о душе*, p. 504.
- 14 Ten pat, p. 505.
- 15 Ибн Сина. *Книги знания. Физика*. С фарсидари языка перевел А. Богоутдинов. // Ибн Сина. *Избранные философские произведения*. – Москва: Наука, 1980, с. 228.
- 16 Ибн Сина. *Книги знания. Метафизика*. С фарсидари языка перевел А. Богоутдинов. // Ибн Сина. *Избранные философские произведения*. – Москва: Наука, 1980, с. 144.
- 17 Meryem Sebti. *Avicenne. L'âme humaine*, p. 100.
- 18 Ten pat, p. 101.
- 19 Ибн Сина. *Книга о душе*, p. 509.
- 20 Ten pat, p. 510.
- 21 Ten pat.